

*Вахненко Т. П., к.е.н.
Інститут економічного прогнозування НАН України*

СТАБІЛІЗАЦІЙНІ ПРОГРАМИ МІЖНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ФОНДУ ТА ЇХ АДЕКВАТНІСТЬ УМОВАМ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті обґрунтовано, що обмеження сфери економічної політики завданнями лібералізації, приватизації і створення низько інфляційного середовища не забезпечує вирішення проблем, що постають у період становлення нової економічної системи. Показано фактичну спрямованість програм МВФ на обмеження сукупного попиту, що гарантує повноту і своєчасність обслуговування країною зовнішніх боргів, проте вступає в протиріччя із метою забезпечення економічного зростання. Розкрито засоби та інструменти досягнення вказаних цілей та проаналізовано наслідки їх застосування в умовах економіки України.

З 1994 р. в рамках програм Міжнародного валютного фонду (МВФ) Україні послідовно насаджувалася політика усунення держави від регулювання економічних і соціальних процесів. Проте, цільова спрямованість програм МВФ на витиснення держави із економіки, максимальне скорочення її функцій не відповідала об'єктивним вимогам щодо ролі держави у період трансформації. Як підтверджує світовий досвід, у ході корінної перебудови соціально-економічної системи, для забезпечення збалансованого розвитку держава має розширювати свою присутність у економіці. Самоорганізація (а чистий ринок як механізм координації являє собою саме таку систему), що може бути ефективною у високорозвинутих стійких економіках, не дає належних результатів на етапі трансформації соціально-економічних відносин.

В Україні за відсутності дієвих ринкових механізмів самоусунення держави від регулювання економічних процесів вилилося у наростання хаотичних процесів в економіці; ринки потрапили під контроль організованої злочинності. В свою чергу, криміналізація економіки, домінування на ринках кланово-мафіозних структур заблокували механізми вільної конкуренції та прирекли економіку на деградацію.

Стабілізаційні програми МВФ в історичній ретроспективі. З середини 70-х рр. МВФ почав розробляти спеціальні стабілізаційні програми для країн “третього світу”, що були зорієнтовані на здійснення контролю за економічною політикою країн-позичальників з метою забезпечення раціо-

нального використання і повернення наданих позик. У 80-х рр. керівництвом МВФ, Світового банку та Уряду США для країн, що розвиваються, було розроблено концепцію “Вашингтонського консесусу”, що спиралася на засади теорії ринкового фундаменталізму.

Програми МВФ, що реалізувалися у країнах “третього світу”, вміщували стандартний набір рекомендацій: лібералізація зовнішньої торгівлі та зняття митних бар’єрів, здійснення приватизації державного майна та стимулювання іноземних інвестицій, зменшення дефіциту державного бюджету та проведення рестрикційної грошово-кредитної політики.

Неважко виявити, що проведення даних заходів не лише виступало формою практичної реалізації теоретичних постулатів ринкового фундаменталізму, а й сприяло задоволенню інтересів міжнародних кредиторів. Так, зняття обмежень на імпорт відповідало потребам експортерів країн-кредиторів. Приватизація державного майна розширювала сферу діяльності ТНК. Встановлення фіксованого курсу призводило до деградації експортних галузей – конкурентів на світовому ринку – і формуванню структури економіки колоніального типу. Скорочення бюджетних видатків на розвиток народного господарства і соціальні заходи вивільняли ресурси, необхідні для обслуговування зовнішнього боргу. Проведення обмежуючої грошово-кредитної політики забезпечувало усунення негативного сальдо поточного рахунку платіжного балансу, що також надавало можливість Урядам-позичальникам розраховуватися із зовнішніми боргами.

Результати здійснення стабілізаційних програм МВФ у країнах Латинської Америки були невтішними – на початку 90-х рр. деякі позитивні зміни мали місце лише у Чилі, в інших країнах покращення не відбулося. У цілому стабілізаційні програми мали такі наслідки: вони сприяли короткостроковому покращенню фінансової ситуації у країні, а в довгостроковому плані – призводили до зменшення внутрішнього попиту, зниження життєвого рівня населення, скорочення інвестиційної бази економічного зростання [1].

Після розпаду соціалістичної системи в нових країнах МВФ продовжував насаджувати модель розвитку, що застосовувалися ним у країнах Африки і Латинської Америки. Така модель характеризувалася відсутністю активної структурної і соціальної політики та підпорядкуванням державної політики інтересам транснаціонального капіталу. В рамках програм МВФ найскладніші питання макроекономічної політики, проблеми структурної перебудови економіки і модернізації виробництва обмежувалися завданнями лібералізації ринків і планування приросту грошової маси.

Такі концептуальні засади різко критикувалися навіть відомими економістами на Заході. Так, Л.Тейлор, Д.Сакс, Р.Дорнбуш звинувачували МВФ у пригніченні внутрішнього попиту і вказували на відсутність цільової спрямованості моделей МВФ на досягнення економічного зростання [2, 3]. Сві-

тові фінансові магнати визнавали, що закономірним результатом програм МВФ у країнах-боржниках є економічний занепад, який цілком задовольняє кредиторів. Адже позитивне сальдо торговельного балансу, що формується в таких умовах, надає позичальнику можливість погашати і обслуговувати свої зовнішні боргові зобов'язання [4].

Загалом економічна політика за рецептами “Вашингтонського консесусу” не ставала рушієм економічного зростання в країнах, що реалізували програми Фонду. Зосередження зусиль на лібералізації торгівлі, дерегулюванні і приватизації не забезпечувало вирішення проблем, що виникали у період становлення нової економічної системи. Проте для кредиторів така політика забезпечувала підконтрольність і передбачуваність поведінки країн-позичальників. В цілому вона відповідала інтересам міжнародного фінансового і торговельного капіталу, що домагався встановлення контролю над ринками збуту і сировинних ресурсів.

Програми МВФ в Україні: теоретичні засади та цільова спрямованість. Традиційно Меморандуми економічної політики Уряду України визначали 3 головні цілі реалізації програм МВФ: зниження темпів інфляції; збільшення валових зовнішніх резервів НБУ; забезпечення економічного зростання. Проте внаслідок суперечливості цілей та їх неузгодженості із засобами реалізації, досягти позитивних зрушень щодо подолання економічного занепаду та накопичення валютних резервів не вдавалося.

Так, ціль забезпечення економічного зростання носила виключно декларативний характер, оскільки не була підкріплена конкретними механізмами її реалізації¹. Більше того, заходи, спрямовані на обмеження сукупного попиту задля стримання інфляції та поліпшення торговельного балансу, погіршували перспективи економічного зростання.

Результати аналізу теоретичних засад стабілізаційних програм МВФ вказують на те, що забезпечення економічного зростання не є цільовим орієнтиром програм Фонду. У процесі фінансового програмування в якості цільових значень виступають темпи інфляції та приріст міжнародних резервів. Реальний ВВП береться як екзогенна величина, значення якої використовується для розрахунку адекватних темпам інфляції і приросту валютних резервів темпів ревальвації національної валюти, суми внутрішніх кредитів та дефіциту державного сектора (див. [5]). На практиці це виявляється у встановленні кількісних критеріїв щодо чистих внутрішніх активів Центрального

---

¹ У Меморандумі економічної політики Уряду від 05.12.2000 р. стверджується, що в основу стратегії економічного зростання буде покладено стимулювання активності приватного сектора шляхом прискорення приватизації, усунення надлишкових засобів регулювання, зменшення ступеню втручання Уряду в економічну діяльність.

банку, чистих міжнародних резервів, дефіциту консолідованого бюджету та грошової маси.

Загалом суть рекомендацій МВФ в галузі монетарної політики зводилася до максимального звуження грошової маси в обігу заради зниження темпів інфляції та покращення поточного рахунку платіжного балансу. Скорочення реальної грошової маси мало забезпечувати зменшення реального поглинання (що є сумою внутрішнього споживання та інвестування) і таким чином, усунення дефіциту поточного рахунку. Позитивне сальдо за поточними операціями, у свою чергу, гарантувало повноту і своєчасність обслуговування країною зовнішніх боргів.

У цьому контексті маємо зауважити, що програми МВФ будуються на методологічних засадах, що не відповідають умовам перехідної економіки. Їх розробники виходять з того, що за наявності стійких дефіцитів поточного рахунку досягнення рівноваги платіжного балансу вимагає скорочення внутрішнього поглинання. Для цього, за їх переконанням, засобами рестриктивної грошової та фіскальної політики має досягатися обмеження сукупного попиту. Проте даний підхід є виправданим лише для економік з повною зайнятістю виробничих факторів. В умовах високого безробіття та наявності надлишкових виробничих потужностей дефіцит поточного рахунку може бути усунуто через збільшення обсягів внутрішнього виробництва без обмеження рівня поглинання. При цьому, аби зростання виробництва не вилилося у відповідне збільшення внутрішнього споживання, необхідно забезпечити приріст зовнішнього попиту на вітчизняні товари. Одним із методів такого збільшення є проведення керованої девальвації, що підвищує цінову конкурентоспроможність вітчизняних виробників на світовому ринку. Динаміка зовнішньоторговельного балансу України протягом останніх років засвідчує позитивні наслідки застосування курсової політики як інструменту поживлення економічної діяльності та коригування дефіциту платіжного балансу.

Грошово-кредитна та бюджетна політика як ключовий елемент програм Фонду. В рамках програм МВФ грошово-кредитна політика традиційно була зорієнтована на максимальне звуження реальної грошової маси. Деяке зниження темпів зростання цін, що досягалося засобами обмежувальної монетарної політики, не мало надійних підвалин, оскільки не усувалися фундаментальні причини інфляції, що лежать у площині національних витрат виробництва і продуктивності праці. Застосування виключно монетарних засобів стримування інфляції виливалося у пригнічення інвестиційної діяльності, падіння обсягів виробництва та зменшення реальної заробітної плати.

Утримання високих процентних ставок виступало невід'ємним атрибутом програм МВФ. При цьому політика високих ставок закономірно вела до загострення платіжної кризи і спаду інвестиційної активності. Досить

цікавим у цьому відношенні виглядає порівняння, наведене Дж.Соросом (див. [4]): при загрозі економічної кризи в США ФРС проводить політику зниження відсоткових ставок, завдяки чому американська економіка майже не зазнає ударів кризи; цей досвід різко контрастує з намаганнями МВФ сприяти “економічному процвітання” країн світової периферії через підвищення рівня відсоткових ставок.

В рамках програм МВФ засобами грошово-кредитного регулювання забезпечувалася підтримка фінансових спекуляцій, що вело до подальшої руйнації виробничої сфери.

Для зв'язування надлишкової ліквідності у фінансовому секторі МВФ традиційно пропонував розміщення високодохідних державних зобов'язань. Руйнівні наслідки такої політики для реального сектора економіки ігнорувалися: високий рівень доходності за державними цінними паперами ставав причиною дії ефекту витіснення, як по відношенню до виробничих інвестицій, так і по відношенню до фінансового забезпечення поточної діяльності підприємств реального сектора.

В Україні за наполяганнями МВФ з 1995 р. було розпочато розміщення облігацій внутрішньої державної позики. Основним джерелом вкладень у державні цінні папери слугувала незабезпечена грошова емісія. Тобто доцільність застосування облігацій державної позики як джерела фінансування бюджету викликала великі сумніви. Адже, через механізм державних цінних паперів схема залучення емісійних коштів до бюджету зазнала модифікації лише у напрямі істотного зростання її вартості.

Емісія державних зобов'язань з метою зв'язування “надлишкових” грошей у дійсності вела лише до збільшення незабезпеченої грошової маси. Таке збільшення відбувалося під впливом здійснення відсоткових виплат за емітованими інструментами. Додаткові платіжні засоби, що не надходили до сфери виробництва, знову зв'язувалися у фінансових операціях спекулятивного характеру. Таким чином, фінансова піраміда існувала доти, доки інвестори зберігали довіру до зобов'язань держави. А після втрати такого довір'я фінансова криза стала неминучою [5]. Крах ринку державних цінних паперів восени 1998 р. став основним чинником розгортання валютної кризи в Україні.

Традиційно від країн-позичальників МВФ вимагав скорочення дефіциту бюджету та обмеження державних видатків. Дані заходи обґрунтовувалися необхідністю зниження темпів інфляції. Проте мотивами жорсткої бюджетної політики виступали також намагання МВФ забезпечити досягнення позитивного сальдо поточного рахунку (одним із елементів якого є державні заощадження) та гарантувати виконання Урядом своїх боргових зобов'язань через скорочення видатків на соціально-економічні програми.

Установка МВФ на мінімізацію обсягів державних видатків об'єктивно не відповідала умовам перехідної економіки, оскільки позбавляла державу необхідних коштів для інвестування в розвиток людського капіталу і сферу НТП. Не враховувався очевидний факт: проблеми бюджету України полягають не стільки в надмірності державних видатків, як у недостатньому ступені їх ефективності, а також нездатності держави мобілізувати ресурси, необхідні для виконання її базових функцій. Так, за 2000 р. видатки Зведеного бюджету, за виключенням власних надходжень бюджетних установ та видатків Фонду соціального страхування, склали 23,5 % до ВВП, що в міжнародному порівнянні є одним з найнижчих показників. В рамках діючої в Україні податкової системи з-під оподаткування виводилася значна частина фінансових ресурсів господарських суб'єктів. Ці ресурси не слугували цілям економічного зростання і соціального прогресу, а переправлялися за кордон і спрямовувалися на непродуктивне споживання власників підприємств.

Загалом підпорядкованість грошової і бюджетної політики рецептам МВФ блокувала можливості розширення інвестиційної діяльності і підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

Політика валютного курсу і лібералізації зовнішньої торгівлі як складові стабілізаційних програм. Починаючи з 1996 р., у відповідності з Меморандумом економічної політики Уряду, в Україні було запроваджено політику валютного коридору. За продовження інфляційних процесів визначення номінальних меж валютного коридору фактично передбачало ревальвацію реального обмінного курсу. Необхідні передумови такої політики: наявність позитивного сальдо рахунку поточних операцій та накопичення значних валютних резервів – в Україні були відсутні. Крім того, не було забезпечено узгодження визначеного рівня курсу з середньостроковими тенденціями його динаміки під дією фундаментальних економічних факторів, що наперед зумовлювало вразливість такої політики.

Політика фіксованого валютного курсу, що насаджувалася МВФ, вела до втрати конкурентоспроможності національних виробників на внутрішньому і зовнішньому ринках. Для фінансування дефіциту торговельного балансу, що утворився як закономірний результат неадекватної валютної політики, ставку було зроблено на залучення короткострокового іноземного капіталу.

Перебуваючи під тиском вирішення короткострокових завдань, Уряд і МВФ не враховували потенційних наслідків поспішної лібералізації рахунку капіталів для портфельних інвесторів. Адже зняття обмежень на рух капіталів вимагає таких фундаментальних передумов, як стабільність макроекономічного середовища та міцність фінансової системи. Наприклад у Індії офіційно було проголошено такі необхідні передумови лібералізації рахунку капіталів: консолідація державних фінансів, зниження темпів інфляції до 3–5 %

на рік, зміцнення фінансового сектора (зокрема, зменшення частки непрацюючих активів до 5%), стабільність обмінного курсу, збалансованість поточного рахунку, утримання валютних резервів на рівні, щонайменше, 6-ти місяців імпорту. За відсутності необхідних макрофінансових передумов, як неодноразово засвідчував міжнародний досвід, лібералізація рахунку капіталів зумовлює підвищення вразливості національної економіки до зовнішніх шоків.

Очевидно, що короткострокові портфельні інвестиції, які залучалися в Україну, не могли бути надійним джерелом фінансування дефіциту торговельного балансу. Під впливом подій на міжнародних ринках іноземні інвестори миттєво розпочали вилучення своїх вкладень і закономірно підвели країну до валютної кризи 1998 року. Джерелом фінансування втечі капіталу нерезидентів стали міжнародні резерви НБУ, рівень яких за 1998 р. знизився майже на 2 млрд. дол.США.

Таким чином безпосереднім наслідком недалекоглядної валютної політики та політики внутрішніх запозичень стало вилучення офіційних валютних резервів та посилення тягаря зовнішньої заборгованості (за рахунок якої було сформовано валютні резерви). По суті ж, політика валютного коридору вела до збільшення масштабів втечі капіталу та погіршення торговельного балансу України. За рахунок нарощування зовнішнього державного боргу в 1996–1998 рр. в Україні фінансувалося непродуктивне споживання імпортованої продукції та дестимулювалося зростання в експортоорієнтованих галузях.

Вимоги МВФ щодо прискореної лібералізації зовнішньої торгівлі також більше відповідали інтересам міжнародних ділових кіл, ніж національним інтересам України. Зняття тарифного захисту в умовах, коли конкурентні переваги національного виробництва ще не було сформовано, призвело до втрати вітчизняними виробниками частини внутрішнього ринку та погіршення структури економіки. Фактично невважена лібералізація зовнішньої торгівлі закріпила за Україною роль постачальника на світовий ринок напівсировинної продукції.

Проблеми структурної перебудови економіки та інституційного забезпечення реформ у програмах МВФ. У ході реалізації програм МВФ недостатня увага приділялась створенню ринкових інституцій. Проте саме ринковим інституціям належить ключова роль у забезпеченні ефективного функціонування нового економічного механізму. Програми МВФ не передбачали також вирішення завдань подолання структурних деформацій національної економіки.

У результаті реалізації програм МВФ в Україні сформувалася напівсировинна спеціалізація економіки, для якої характерними є значна залеж-

ність від міжнародних ринків, вразливість до зовнішніх шоків, деградація виробництв з високими технологіями.

Як позитивний момент варто відзначити спрямованість програм МВФ на посилення прозорості ринків та дій Уряду, подолання корупції та обмеження можливостей для пошуку ренти. Так, зокрема, у рамках програми на середньостроковий термін, підготовленої у грудні 2000 р., закріплено зобов'язання Уряду щодо проведення аудиторських перевірок НАК “Нафтогаз України”, державних матеріальних резервів, розподільчого рахунку оптового енергоринку, вдосконалення системи бюджетного обліку і звітності, розширення контрольних повноважень Рахункової палати, включення усіх позабюджетних фондів і рахунків до бюджету, узгодження закону про державні закупівлі із директивами ЄС, підготовки вичерпної звітності про кредити, надані приватним підприємствам під гарантії Уряду.

Деякі висновки і рекомендації для економічної політики. Загалом досвід реалізації програм МВФ в Україні в черговий раз засвідчив, що створення умов для фінансової стабілізації на довготривалій основі може бути забезпечено лише шляхом розв'язання проблем оздоровлення реального сектора економіки та зміцнення фінансів господарських суб'єктів.

У нинішньому році в умовах сприятливої зовнішньої кон'юнктури і наявності значного позитивного сальдо торговельного балансу Україна взмозі забезпечити врівноваженість платіжного балансу і приріст міжнародних резервів, не вдаючись до позик МВФ.

Домагатися ж відновлення співробітництва з МВФ заради реструктуризації зовнішньої заборгованості “Паризькому клубу” не варто, оскільки недоцільною є сама постановка питання про реструктуризацію боргу в період інтенсифікації приватизації державного майна та утворення значного позитивного сальдо торговельного балансу. Виплати в рахунок погашення і обслуговування зовнішньої заборгованості до проведення реструктуризації боргів “Паризькому клубу” і Туркменістану були майже рівномірно розподілені в часі (табл. 1).

З врахуванням цього факту, а також з огляду на прискорення приватизаційних процесів та сприятливі можливості для розвитку українського експорту в 2001 р., перенесення терміну боргових виплат виглядає необґрунтованим. Крім того, необхідно враховувати, що у 2003–2005 рр. відсутність об'єктів державної власності, продаж яких не загрожуватиме економічній безпеці України, в умовах посилення тягара боргових виплат створюють реальну небезпеку дефолту держави.

Таблиця 1

Графік обслуговування державного зовнішнього боргу в 2001–2005 рр. до проведення реструктуризації боргів “Паризькому клубу” і Туркменістану, млн. дол. США

	2001	2002	2003	2004	2005
Виплати Міністерства фінансів	1107	1366	1493	1382	1342
Виплати Національного банку*	568	262	258	321	309
Всього виплати за зовнішнім боргом	1675	1628	1751	1703	1651

* Розраховано за прогнозним курсом 1,3 дол.США / СПЗ.

Джерело: Міністерство фінансів України;
<http://www.imf.org/np/tad/exfin2.cfm?memberKey1=993>

У майбутньому при виникненні проблем із фінансуванням дефіциту платіжного балансу співробітництво з МВФ може виявитися необхідним. У такому разі, порушуючи питання про відновлення кредитування Фондом, Україна має наполегливіше обґрунтовувати власну позицію і послідовніше відстоювати національні інтереси. Показовим у цьому відношенні є досвід Китаю, що є найбільшим позичальником ресурсів МВФ, однак самостійно розробляє і проводить свою економічну політику, не спираючись на програми, підготовані у Вашингтоні.

Перспективи економічного зростання України при реалізації програми МВФ. Оцінка реальної економічної ситуації України в 2000 р. та аналіз фактичної цільової спрямованості і механізмів реалізації програм МВФ надають підстави стверджувати, що зростання економіки України в 2000 р. не випадково відбулося у період припинення співробітництва з МВФ. Відсутність пресингу з боку МВФ дозволила досягти істотного зниження відсоткових ставок через застосування інструментів грошово-кредитного регулювання (докладніше про чинники економічного зростання в 2000 р. йдеться у [6]). Важелями зниження рівня відсоткових ставок виступали розширення пропозиції грошей та ізоляція емітованих коштів від спекулятивних фінансових операцій, що не опосередковують розширення виробництва. Адміністративними засобами було створено перешкоди для перетікання грошової емісії на валютний ринок, завдяки чому збільшення грошової пропозиції надійшло до реального сектора економіки через посилення кредитної активності комерційних банків (за 2000 р. обсяги наданих суб'єктам господарювання кредитів збільшилися на 7,34 млрд. грн. або на 62,3 %).

Після відновлення програми EFF МВФ знову почав вимагати від Національного банку України вилучити з обігу “надлишкову” грошову масу.

Під тиском МВФ Національний банк України оголосив про свої наміри проводити жорстку монетарну політику. Здійснення вказаних намірів вилилося у вилучення з обігу 431 млн. грн. лише за січень-лютий 2001 року. Механізмами скорочення кількості грошей в обігу виступали продаж державних цінних паперів комерційним банкам з портфелю НБУ та розміщення депозитних сертифікатів Національного банку України.

Крім того, у Меморандумі економічної політики Уряду на період 2001–2005 рр. програмний курс гривні зафіксовано на рівні 5,44 грн./дол.США (при цьому за 2000 р. реальний обмінний курс гривні вже ревальвував на 17,2 %).

Якщо й надалі Україна послідовно впроваджуватиме “стабілізаційні” заходи, насаджувані МВФ, то потенціал зростання українського виробництва, що походить від девальвації гривні 1998–1999 рр., покращення кон’юнктури світових ринків та проведення стимулюючої монетарної політики у 2000 р., буде вичерпано. Це відбуватиметься під дією звуження як внутрішнього, так і зовнішнього попиту. Обмеження грошової пропозиції неминуче вестиме до пригнічення внутрішнього попиту. Штучне звуження грошової маси виллється у послаблення інвестиційної діяльності та поглиблення кризи ліквідності у реальному секторі економіки. А реалізація цільової установки на утримання фіксованого номінального обмінного курсу протягом середньострокового терміну призведе до катастрофічного зниження цінової конкурентоспроможності українських виробників на внутрішньому і зовнішньому ринках.

При цьому варто враховувати, що руйнування матеріально-технічної бази країни, деградація людського капіталу можуть прийняти незворотній характер і створити реальну загрозу втрати країною свого виробничого потенціалу.

Література

1. Романова З. Международный валютный фонд и Латинская Америка // Экономист. – 1996. – № 12.
2. Dornbush R. What Have We Learned from Stabilization? // World Development. – 1982. – № 10.
3. Taylor L. IMF Conditionality: Incomplete Theory, Policy Malpractice. In: Political Morality of the International Monetary Fund. – New Jersey: Transaction Books. – 1987.
4. Сорос Джорж. Новая глобальная финансовая архитектура // Вопросы экономики. – 2000. – № 12.
5. Mills Gadman Atta, Nallari Raj. Analytical Approaches to Stabilization and Adjustment Programs. – Washington: Economic Development Institute of the World Bank, 1992. – 135 p.
6. Глазьев С. Грядет ли новый финансовый кризис в России? // Вопросы экономики. – 2000. – № 6.
7. Вахненко Т.П. Макрофінансові фактори економічного зростання України в 2000 році // Тенденції української економіки. – 2000. – № 12. – С. 6–13.